

Cuvinte-cheie: r. *arţar*, lat. *acer crispum*, it. *accero riccio*; r. *cârlionţ*, alb. *krel*, r. *cârlig*, v.germ.s. *kral*; r. *a desfăta/ desfăida*, convergenţă etimologică; r. *bani gheaţă*², it. *pago*, ngr. *págos*; r. *glugă, clucă, gugălă*, grupul consonantic neobişnuit lat. pop. **cll-*.

Keywords: R. *arţar*, Lat. *acer crispum*, It. *accero riccio*; R. *cârlionţ*, Alb. *krel*, R. *cârlig*, OHG *kral*; R. *a desfăta/ desfăida*, etymological convergence; R. *bani gheaţă*², It. *pago*, NGr. *πάγος*; R. *glugă, clucă, gugălă*, VLat. unusual consonantic group **cll-*.

Bucureşti, Şoseaua Iancului nr. 10, apart. 40
pczboerescu@yahoo.com

Iulia Mărgărit

CALTABOŞ, CARTABOŞ – PROPUNERE ETIMOLOGICĂ

Asupra originii cuvântului *caltaboş*, cu dubletul *cartaboş*, majoritatea dicţionarelor, DA, MDA, ŞDU, NŞDU, DEX (2012), menţin o anumită rezervă, evidentă în precizarea „et. nec.”. CDER face excepţie, doar de la un punct încolo, căci, spre deosebire de seria lucrărilor citate, după „et. nec.” ataşează o informaţie pe care nu şi-o asumă: „Cihac, II, 44 se gândeşte la slavul *klūbasa*”, fără a-l cita şi pe Tiktin pentru aceeaşi indicaţie etimologică. Pe o poziţie singulară se situează Resmeriţă. El apreciază că este vorba de un cuvânt moştenit, succesori al „lat. *caro* «carne» şi *tabus* «sânge închegat»”, aserţiune care nu mai necesită comentarii. Tot o poziţie singulară ocupă şi SDLR, dar într-o altă direcţie. August Scriban include, în acelaşi articol, *calbaş, călbaş, gălbaj* (est) şi *gâlbaş* (vest), cu etimologie multiplă „ung. *kolbasz*, rus. *kolbasá* şi *kálbasa* d. vsl. *klūbasa*”, încheind cu o menţiune care îndeamnă la reflecţie: „tot de aici *caltaboş, cartaboş, galdaboş, găldăbaj* şi *găldăbaş* (Munt.) şi *călbaşă* (Dorna)”. Cea mai recentă intervenţie, în chestiunea discutată, rezumă, în totalitate, situaţia expusă: *Caltaboş are origine necunoscută, diversele soluţii etimologice sunt nesatisfăcătoare* (Sala, *Aventurile*, 56).

În privinţa semantismului, deosebirile dintre dicţionare nu sunt esenţiale, unele glosează *caltaboş* „cârnat” (TDRG, NŞDU, CDER, DEX), altele „un fel de cârnat” (MDA, DEXI, DLRL), dar cu o structură, relativ, distinctă: „măruntaie de porc (ficat, bojoci, rinichi şi alte bucăţele de carne), amestecate cu orez, ceapă, piper, arome, introduse în maţul gros al porcului şi fierte cu maţ cu tot” (DA, s.v.). De fapt, cea mai mare parte dintre surse menţionează, ca materie primă de bază, măruntaiele de porc, în afară de CDER „cârnat făcut din *carne de porc*” şi de Resmeriţă „cârnaţ făcut din intestinul gros al porcului care se umple cu *carne* şi cu sânge”. Distincţia *carne de porc / măruntaie* ni se pare decisivă pentru

pentru definirea, dar, mai ales, pentru calitatea produsului, prin raportare la cel cu care este asemănat (un fel de ...). Limba română a moștenit din latină *cârnaț* < **carnacius*, mai apoi refăcut, *cârnat*, pentru a marca opoziția dintre singular și plural, iar definiția acestuia „produs alimentar preparat din carne tocată și condimente, introduse în intestine de porc, de oaie” (DEX, s.v.) reflectă relația dintre conținut și nume. Ca produs alimentar, *cârnat* a fost și este inseparabil, tradițional, de sărbătorile Crăciunului și de preparatele din porc. Tot atunci, se obișnuia și se mai obișnuiește să se prepare un mezel din organe de porc, slănină, șorici și alte ingrediente în diverse variante, denumit *maț*, pl. *mațe* (~ *fierte*, ~ *umplute*), cel puțin pentru Oltenia și Muntenia¹ (DGS, II s.v. *maț* 1.), până când a pătruns *călbaș*. Cu variantele *gâlbaș*, *ghilbaș* „caltaboș”, având etimologie multiplă, rus. *kolbasá*, bulg. *kolbása* „cârnat” sau din magh. *kolbász* „idem” (de fapt împrumut, în limba respectivă, de aceeași origine slavă – DA s.v.), *călbaș* cunoaște o largă răspândire prin pătrunderea, aproape concertată, în toate ariile dacoromânei. Parvenit în acest fel, împrumutul nu face concurență termenului moștenit din latină, cu răspândire generală, *cârnaț*, ci, lui *maț*, de asemenea, din fondul latin (*matia*). Curând, *călbaș* se impune ca mezel preparat din organe de porc cu adaos de mei, păsat, orez etc., în funcție de zonă, și datorită faptului că *maț* era afectat de omonimie. Deosebirea fundamentală dintre cele două tipuri de mezeli, *cârnat* / *călbaș* rămâne, în acest fel, materia primă distinctă a acestora. De aici decurge și calitatea diferită, pe primul loc situându-se, fără discuție, preparatul din carne. Alături de *călbaș*, pentru același produs, DA înregistrează *gâldăbaș*, notat în estul Munteniei (zonele Râmnicu-Sărat și Brăila), la care adăugăm, la sudul aceleiași provincii, Ialomița (Graur, *Reviga*).

În cele ce urmează ne propunem să urmărim o potențială pistă etimologică pentru termenul anunțat: *caltaboș*. În acest scop, relația sinonimică *călbaș*/*gâldăbaș*, semnalată în DA și informația SDLR ne-au determinat să valorificăm datele unor materiale dialectale recent înregistrate în comunitățile românești din afara țării. La românii din Bulgaria, de pildă, între mezeliurile de porc obișnuite de Crăciun s-au indicat, între alte preparate, *cârnații* și *sugiucii*. Cel de al doilea termen, un împrumut din bulgară (*суджук*), unde a parvenit din turcă, se diferențiază de produsul românesc prin modul de conservare. În timp ce *cârnații* se prăjesc și se așază în vase cu untură ori se afumă, *sugiucii* „se zvântă” la aer, fiind apreciați ca mezel uscat. Datorită modului identic de preparare, la nivelul graiului local, acești termeni au devenit cvasisinonimi. De aceea, un informator a ținut să facă diferențierea necesară dintre cele două preparate din carne, identice până la un punct: *Când se face baș sugiuc, cum zicem noi, se usucă, se pune la vatră, puțin mai șade și pe urmă se scoate afară și se pune de se usucă. Și atunci se face sugiucu bun* (Valea Dunării, 194). Sintagma care ne-a trezit interesul a rezultat din

¹ Ca denumire a mezelului discutat, *maț* este atestat și la românii din Bulgaria: [În ziua de Crăciun] *mama ferbea mațele, făcea mămăliga, tata venea de la biserică, pune masa* (TD – Bulg., *Glosar*, s.v.).

ataşarea elementului *baş*, în antepoziție, în raport cu numele, prin care vorbitorul a ținut să sublinieze autenticitatea produsului, asigurată de respectarea fidelă a rețetei. Ea conține „un element de compoziție, intrat în limba noastră împreună cu titulatura ierarhică otomană și devenit, mai târziu, un fel de prefix productiv” (v. DA, s.v.). În cuvintele luate direct din turcește, *baş* apare pe lângă substantive care denumesc funcții, ranguri, titluri. Compusul astfel realizat definește „căpetenia, șeful slujbașilor, demnitarilor etc.”: *baş-beșleagă* „comandantul suprem al ostașilor de poliție turcească, numiți *beșlii*”; *baş-ceauș* „ofițer superior cu diferite atribuții” etc. Astfel de compuse au dispărut astăzi din limbă. Ele sunt sinonime, după DA, cu cele care în partea a doua conțin cuvântul *-bașa* și cu cele compuse cu *vel-*: *Căpitanul lor se numea avgi-bașa sau românizat baş-vânător* (v. DA, s.v. *avgi*). În Țările Române, particula a fost preluată pentru a desemna rangul cel mai de frunte dintr-un domeniu. Așa, de pildă, a funcționat titulatura *baş-boier* „primul boier al țării, președinte al Divanului (după Domn) sau chiar caimacam al țării. Un astfel de boier a fost orânduit întâia oară, din partea Porții, la 1763” (cf. ȘIO, II, 39)². Modelul s-a extins în vorbirea familiară, adesea cu sens peiorativ, *baş-calic*: *Să vie să-mi calce drepturile mele de calic vechi, de baş-calic?* (Șez., VI, 169). Tipul de construcție s-a extins la unele produse, pentru a exprima calitatea indiscutabilă a acestora. Putem presupune că *baş-rachiu* se atribuia sortimentului de băutură considerat cel mai bun din gama respectivă. Într-o baladă populară sintagma apare în structura unei enumerări de articole de acest tip, a căror calitate era indiscutabilă: *A băut vin hermezâu³, / Cu răvac⁴ și baş-rachiu / Și-acum doarme într-un pat / Pe trei perne răsturnat* (Teodorescu, P.P., 540). Prin urmare, construcția *baş-sugiuc*, întâlnită la românii din Bulgaria, se înscrie într-o tradiție proprie unei epoci îndepărtate, dar care, la minoritarii menționați încă nu a ieșit din uz. Semantic, în compusul citat, *baş* exprimă calitatea superioară a mezelului, în structura de „garantare”: *baş* Prin analogie cu *baş-sugiuc*, am presupus posibilitatea unei asocieri similare la românii din stânga Dunării: *baş-calbaş*. Necesitatea unui astfel de calificativ se explică prin calitatea mezelului desemnat, inferioară oricum, prin compoziție celei a produsului „paralel”, *cârnaț(i)*. Deosebirile, în acest sens, sunt evidente sub următoarele aspecte:

– ca structură: în primul caz, organe de porc, astăzi unele dintre ele denumite „subproduse”, *splină*, *plămâni*, uneori *sângele* animalului sacrificat, valorificat prin fierbere, *șorici* și cu adaosuri, variabile în funcție de zonă, de preferințe și

² Vladimir Drimba („Limba română”, VIII, nr. 1, 1959, p. 27), pe baza volumului semnat de H. Dj. Siruni, *Acte turcești cu privire la hotarele dunărene ale Țării Românești*, București, 1942, p. 29) susține un alt punct de vedere: compunerea s-a făcut chiar în limba turcă, deoarece într-un firman din 21–30 noiembrie 1779 apare *baş-boyar*, în raport cu care *baş-boier* reprezintă o românizare (v. și Suciu, II, 77). Oricum, pentru demonstrația noastră, „mediul” de creare a compusului nu are relevanță, ci faptul că el s-a impus, că a fost cunoscut în limba română și că a servit drept model de compunere.

³ „Vin roșu închis” < *hermâziu* (înv.) < tc. *kırmızı, kırmızı* (Suciu, II, 185), foarte apreciat în epocă.

⁴ „Vin obținut din mustul care se scurge din strugurii puși în teasc (fără ca aceștia să fie storși sau zdrobiți); vin limpede rămas neînghețat într-un butoi expus la temperaturi joase” (v. DLR, s.v.; Suciu, II, 608).

posibilități: în trecut *mei, păsat*, mai apoi *orez, ceapă*, toate componente ale rețetei pentru *caltaboș*, destul de permisivă, tocmai din acest motiv, pentru noi suplimentări. În acest fel, prin modificarea proporției primordiale, se afectează calitatea preparatului, impunându-se susținerea acesteia, chiar prin titlatură; în cel de al doilea caz, din punctul de vedere al conținutului, se recomandă carne, în exclusivitate, cel mult în amestec, dar tot cu carne, de vită sau de oaie, grăsime și condimente, necesare pentru a se pregăti *cârnații*.

– ca posibilități de consum: imediat, în cadrul sărbătorilor de iarnă, sau după sacrificarea porcului, dacă are loc la altă dată. *Caltaboșii*, prin compoziția lor, nu pot să fie conservați, decât unele sortimente care nu conțin adaosurile tipice (orez, ceapă etc.), prin afumare, în timp ce *cârnații* se pot păstra îndelung, de la un sezon la celălalt prin diverse modalități de conservare.

Diferențele calitative dintre cele două tipuri de mezeluri nu necesită demonstrații ample. Menționăm, în acest sens, un punct de vedere și optica populară, pe baza unui text cules din preajma orașului Brașov, în perioada interbelică (1929): *A fost o soacră și și-a luat nor. Și-avea și fată ea, și-o surată. Și cân' venea noru-sa o cinstea cu ce-avea mai bun: cu cârnați, cu friptură. Și cân' venea fata o cinstea cu cârtaboși cu sânge și zicea: „– Lasă, dragu mamii, că să nu ne știe nimeni! Noi mâncăm și mai așa ...”* Ș-a venit vremea ș-a murit baba. Și ... cine-o plângea? Fata, dă i se rupea inima. Și nora stătea de-o parte. Ș-a-nceput surata s-o plângă și-a zis: „– Scoală, surată, să vezi cin' te plânge: **Cârtaboși cu sânge** / *D-aproape te plânge!* / **Cârnat chipărat** / *Cum s-a depărtat!* (Elena Moroianu, *Săcele*, 344).

Pentru că alăturarea celor două sortimente de mezeluri întotdeauna defavoriza *caltaboșii*, gazdele, negustorii, în general cei care ofereau produsul, au fost nevoiți, probabil, să depășească momentul, dând asigurări suplimentare pentru a garanta autenticitatea și calitatea de *baș-calbaș*. Folosită în scopuri persuasive, pentru început, este foarte probabil ca formula să se fi impus, mai ales prin coeficientul de siguranță oferit de *baș*⁵. Cu această supoziție, am intrat în spațiul ipotezelor, privind compusul presupus. Particula antepusă își păstra o anumită autonomie față de numele „suport”, în sensul imposibilității de aglutinare (v. DA; Suci, II, s.v.), dar și o anumită mobilitate. Prin urmare, ar fi putut oricând să devină partea a doua a îmbinării: **calbaș-baș*. De altfel, construcții de acest tip au fost atestate. Una dintre ele „[s-a] păstrat pe alocurea, până azi [1913, an de apariție pentru DA, tomul I, partea I. A–B], ca atribut al cuvântului «cocoș»”. De fapt, fragmentul pe baza căruia dicționarul-tezaur își întemeiază afirmația, figurează în HEM, 2663:

⁵ Semantic, particula a cunoscut un proces de evoluție de la „cel dintâi, primul, pentru o anumită categorie (în bine sau în rău: *baș – bătăuș*)” la „veritabil, autentic”. Cazul este comparabil cu un alt împrumutat de aceeași origine: *sadea*. Și în cazul acestuia, de la înțelesul „simplu, pur, curat, neamestecat” s-a ajuns, în timp, pe terenul limbii române, la cel de „veritabil, autentic, adevărat”, neînregistrat de ȘIO, dar inclus de Suci, II, s.v. 2. Am întâlnit împrumutul la românii din Serbia în compusul *pânză sádă*, cu modificare de accent, dată fiind filiera sârbă, sortiment pe care femeile îl țeseau odinioară în gospodărie.

Poporul crede că este o toacă în cer după care cântă cocoşii. În fiecare sat este un cocoş care cântă când este numai de trei zile. Acest cocoş aude cel dintâi toaca din cer şi, după ce cântă el, apoi încep a cânta şi ceilalţi cocoşi. Acel cocoş se numeşte cocoş-baş.

Revenind la ipoteza **calbaş-baş*, trebuie să observăm în structura acesteia două silabe identice şi faptul că prin postpoziţionare, particula devine mult mai susceptibilă de aglutinare. Următoarea variantă potenţială **calbaşbaş*, datorită unei consoane în exces, în noua structură, devine aptă de simplificare prin disimilare totală. După restrângere, **calbabaş* păstrează, în continuare, două grupuri identice [ba] / [ba], în cazul cărora iminenţa unui accident fonetic este evidentă. În urma disimilării consonantice la distanţă [b] – [b] > [d] – [b], s-ar fi ajuns la rezultatul **caldabaş*. Nu excludem ca varianta, în acest stadiu, să fi adus o oarecare dezopacizare formală. Cu alte cuvinte, etimologia populară ar fi intrat în joc, justificând secvenţa *cald(a)* poate prin raportare la *cald*, unele dintre sortimentele de *caltaboş* consumându-se, în mod obligatoriu, la această temperatură. Oricum **caldabaş*, prin structură, începând chiar cu cea iniţială, rămâne, în continuare, disponibil pentru noi transformări. Repetarea disimilării [d] – [b] > [t] – [b] ar fi putut duce la etapa **caltabaş*, în cadrul căreia rămâne de explicat modificarea secvenţei terminale *-aş* > *-oş*. Schimbarea s-ar datora, între altele, poziţiei, mult mai vulnerabile la sfârşit de cuvânt decât la început (deşi există afereză!). În acelaşi sens ar fi contribuit consoana precedentă [b], care, prin caracterul său labial, ar fi impus acomodarea (ceea ce nu înseamnă că aceasta s-ar petrece în toate secvenţele terminale!). Între cauze ale modificării *baş* > *boş*, avem în vedere şi atracţia unor termeni din acelaşi domeniu al mezelurilor de casă: *moş* „tobă preparată în cecul porcului” (DGS, II s.v.). Variante de felul *gâldamoş* ar putea constitui începutul, urmate de *galdaboş*, *gâldaboş*, *gâldăboş* etc., iar după acestea *caltaboş*, *cârtaboş*, *cârtaboş*. De asemenea, nu excludem nici metateza între factorii perturbanţi: *gâldobaş* > *gâldaboş*, *gârdobaş* > *gârdoboş*. Am subliniat de la început că, în general, structura realizată, **calbabaş* reprezenta un „mediu” compatibil cu reorganizarea datorită identităţii unor sunete, implicit a unor silabe. Etapele imaginate s-ar fi putut succeda şi în altă ordine, dar cu acelaşi rezultat. O probă privind verosimilitatea existenţei acestora o constituie atestările din DGS, I, pentru cuvântul discutat. Se cuvine să observăm că aproape toate dicţionarele au înregistrat cuvântul-titlu *caltaboş*, cu excepţia lui Resmeriţă, care a dat curs variantei locale *cartaboş*. Etapa menţionată ar reproduce rezultatul disimilării petrecute la nivelul oralităţii⁶. De fapt şi DGS, I înregistrează drept cuvânt-titlu aceeaşi variantă majoritară, probabil, ca o dovadă a faptului că termenul „s-a forjat” în cadrul graiurilor munteneşti, fiind legat de o tradiţie specifică lumii satului: tăierea porcului şi prepararea acestuia pentru sărbătorirea Crăciunului şi nu

⁶ Andrei Avram, *Contribuţii*, 19, clasează dubletul *caltaboş*, *cartaboş* în seria de fluctuaţii între fonetisme care nu pot fi raportate la particularităţi cu caracter de lege (sau măcar de tendinţă) ale anumitor graiuri.

numai. Considerăm aria muntească implicată, în principal, în cazul discutat din mai multe motive:

– în graiurile din sudul țării se păstrează nenumărate variante, încă în curs, mărturii ale evoluției **baș-calbaș > *calbaș-baș > *calbabaș > *caldabaș > caltabaș > caltaboș*, confirmate recent în DGS, I s.v. *cartaboș*, în următoarele stadii: *caltaboș, caltaborș, cartaboj, cartalboș, cataborș, cărtaboși, cărtaboș; boldogaș, galdaboj, galdaboș, gâldăbaș, gâldăboj, gâldăboș, gâldăbaș, gâldobaș, gâldabași, gâldaboș, gâldamoș, gâldăbaci, gâldăbaj, gâldăbaș, gâldăboj, gâldăboș, gâldibaș, gâldobaș, gârdăbași, tartaboș*. Toate formele par în filiație directă cu structura primară, *calbaș*, ale cărei reminiscențe sunt evidente nu numai în partea de început a cuvântului *cal-* / *calbaș*; prin sonorizare: *gal-* / *galbaș*, ci și în cea terminală: *gâldăbaș, gâldăbaș, gâldobaș(i), gâldăbaci* (cu hipercorectitudine în ariile cu palatalizarea africatelor), *gâldăbaj, gâldăbaș, gâldibaș, gâldobaș, gârdăbaș(i)*. Dar conservarea îndelungă a silabei terminale *-baș* (în variantele *baj, baci*) ar putea reprezenta și o relictă a virtualului compus *calbabaș*. De fapt, toate variantele atestate în DGS mențin același număr de silabe cu al acestuia din urmă. În etapa anterioară, cuvântul în circulație cu semantismul „caltaboș” fiind *câlbaș, gâlbaș* (v. DA, s.v.), s-au creat două serii de variante cu și fără augment. În cazul acestora din urmă, prezența aceleiași fluctuații a secvenței terminale *-baș > -boș*: *gâlbaș, gâlbaș, gâlboji, gâlbaș, gâlbaș, gâlboj* constituie un argument în favoarea filiației *câlbaș > caltaboș*. Mai precis, absența formei originare *câlbaș*, dintre variantele simple, s-ar datora absorbției acesteia în structura **calbabaș > caltaboș* și poate fi un fapt diagnostic, prin absență, în momentul de față din Muntenia;

– formal, *caltaboș* conținând prima silabă din *calbaș, călbaș*, pentru o lungă perioadă de timp a fost forma generală, preluată de limba comună. Situația este reflectată de dicționare, în reproducerea cuvântului-titlu (cu excepția lui Resmeriță, după cum am mai remarcat). Chiar și DOOM, consecvent cu celelalte lucrări de profil, recomandă o unică formă: *caltaboș*;

– semantic, *caltaboș* continuă înțelesul cu care *câlbaș* (etimologic „cârnat”) a înlocuit mai vechiul *maț* în graiurile muntești, realitate dialectală în proximitatea românei literare. Mai târziu s-a făcut cunoscut, ca termen „îngrijit”, și în alte zone, unde rămăsese în curs varianta originară, *câlbaș*: Mold. (*Lexic reg.*, I, 59); Trans. (*Mat. dialect.*, I: 19, 162); *câlbaș*: Trans. (*Câți călbaji ai făcut? – Mat. dialect.*, I, 77); *câlboj*: Trans. (id., *ibid.*, 77). Cea mai recentă atestare provine din Bistrița Năsăud: **Câlbași** ... luăm ... plumâni, rărunchi ce se află-n porc ... mai nește carne, le fierbem bine. Într-un lavor fierbem păsat din porumb făcut la moară mărunț și-l fierbem înt-altă oală și-l stoarcem și-l punem între helea fierte de la porc, demicate ș-alea mănântel, tocate bine, bine și cu păsatu-acela, pipărat bine, sărat pus la rând, tăt cum îi place, cimbru de grădinuță, ș-apăi mațele de **calbaș** spălate mândru ș-apă fășem **câlbași**, la capăt legăm și-i punem în oale ... Când is fierți, is buni de mâncat (TD – BN, 167). În Banat a fost atestat derivatul *câlbășeș* (*Lexic reg.*, I: 119).

Alături de *câlbaș*, în ariile respective circulă și alți termeni: Moldova: ***Chișcă-i zicem noi, se mai zice caltaboș de ... în mai multe părți au numele lor, noi le zicem chișcă*** (Ionică 1966, 271). Chiar și în Muntenia și Oltenia coexistă *maț*, pl. *mațe*, în compusele ~ *fierte*, ~ *groase*, ~ *umplute* care au preexistat împrumutului *câlbaș* (DGS, II, s.v.).

Cât privește *caltaboș*, este foarte probabil ca acesta să fi depășit frontierele dialectale sudice de multă vreme. Dar generalizarea lui, probabil, a avut loc în epoca modernă, când s-a trecut la comercializarea acestuia, ca produs industrial, la scara întregii țări, și a beneficiat astfel de o anumită înlesnire, intrând în limba standard. Pentru prima situație, avem în vedere cea mai veche atestare a cuvântului⁷ în Corbea, D., circa 1700, în var. *cârtaboș*, în glosele autorului s.v. *faliscus, hilla, lucanica, offa, omentatum, omentum, tomacina*. Dat fiind faptul că lucrarea menționată precedă anul 1771, când este datat compusul *baș-boier* (v. *supra*), am putea s-o considerăm, chiar o primă atestare a cuvântului *cârtaboș*, nu numai dincolo de munți. Varianta a dobândit un anumit credit, poate, prin apropiere de *cârnați*, de vreme ce ea apare, constant, în atestările ulterioare. Poate nu întâmplător se întâlnește frecvent în opera lui Budai-Deleanu 1974, 233 (... *Cânta nuntașilor voioși / De vin și sătui de cârtaboși*), chiar într-un anumit paralelism „distributiv” al celor două sortimente de mezeluri de casă: (*Gardurile-s acolo împletite, / Tot cu fripți cârnăciori lungi, aioși, / Cu plăcinte calde, streșinite, / Iar în loc de pari, tot cârtaboși*, id., *ibid.*, 253). În paralel, în epocă, *cârtaboș* a fost inclus în LB, unde a penetrat, probabil, prin materialul documentar (corespondență, rapoarte, înștiințări) al acestuia (Pervain, Protase 1970, 11), relațiile culturale între provinciile românești fiind permanent întreținute. Uneori, poate chiar la nivel individual. De pildă, Ar. Densușianu, profesor la Universitatea din Iași, originar din Țara Hațegului, publică un *Glosar* (1895, 159 = GȚH) din ținutul său natal în care termenul culinar, local, *măietic* este glosat prin „cârtaboș” (cunoscut, mai degrabă, din propriul idiolect decât de la Iași?). Într-un fel, este o confirmare indirectă a impunerii și circulației termenului în spațiul românesc, în pofida impedimentelor de ordin politico-istoric. Studii recente aduc informații care explică situația. După Suci 2011, 256: *Cercetările dialectale nu revelaseră încă, la sfârșitul secolului al XIX-lea, faptul că românii ardeleni foloseau deja, în unele cazuri chiar cu câteva veacuri înainte, destul de multe cuvinte de origine turcă, majoritatea acestora trecând munții și extinzându-se în spațiul transilvănean ca urmare a relațiilor, contactelor și schimburilor neîntrerupte între locuitorii de dincoace și de dincolo de Carpați*. Este foarte probabil ca termenul discutat să fi trecut munții în acest fel. Poate că aceasta ar fi explicația pentru atestările dispartate din spațiul transilvan, iar recent din comunitățile românești din Ungaria (TD – Ung., Gl., s.v.). Atestările de care dispunem, indică, cel puțin, două culoare:

⁷ Atestarea indicată în TDRG₂: 1668, *Lepturariul românesc* de A. Pumnul, I, 405, nu se verifică, deocamdată, fiind vorba de o eroare în indicarea paginii, inexistentă în volum. Iată, spre încredințare, organizarea acestuia: Tomul I, Partea întâia (p. 1–131); Partea a doua (p. 133–271). Corecția efectuată în TDRG₃, II, 405, deși bine intenționată, nu aduce „lumina” așteptată, prin inexistența paginii.

zona Braşovului (v. Moroianu, Săcele, Corbea, D., originar din partea locului) și Oltenia nordică, arie de corespondență cu Hațegul (v. GȚH), de unde s-ar fi răspândit în aria vestică, până la românii din Ungaria.

În încercarea de a explica originea cuvântului *cartaboş* (*caltaboş*), am propus ca punct de plecare *calbaş*, cu var. sonoră *gâlbaş*, aceasta din urmă creată în interiorul limbii române, pe baza următoarelor argumente:

– observația anterioară din SDLR, s.v. *calbaş*, *câlbaş*, *gâlbaj*, nevalorificată până în prezent, „tot de aci, *caltaboş*, *cartaboş*, *galdaboş*, *gâldăbaj* și *gâldăbaş*”. Rezultă că Scriban a remarcat paralelismul lexical dintre forma simplă și forma cu augment corespunzătoare: *calbaş* / *caltaboş*; *gâlbaj* / *gâldăbaj*. El nu a dus până la capăt observația privind diferența dintre cele două tipuri de forme constând într-un element de adaos, *baş*, variabil ulterior: *boş*, *boj*. Prezența acestuia se motivează semantic, deoarece adaosul respectiv constituie un intensiv al calității, al autenticității întrebuițat în epocă (cf. *baş rachiu*). Din această cauză ar fi fost acceptat și preluat de vorbitori și în compusul: **baş calbaş*. Posibilitatea de situare a lui *baş* în ante și post poziție, în raport cu numele, explică presupusa variantă **calbaş baş* > **calbabaş*. Pentru început, probabil, cele două forme *calbaş* și *calbabaş* au coexistat. În timp, în urma modificărilor în lanț, *calbabaş* cunoaște numeroase variante, până când, preluat în limbajul comercial, jocul acestora se limitează numeric la *caltaboş* și *cartaboş*, în româna standard (la nivel dialectal, se perpetuează încă aceeași situație de proliferare a variantelor – v. DGS, I, s.v.);

– atestarea particulei *baş*, în două etape distincte: **a.** într-un compus similar, *baş sugiuc* „cârnat veritabil, adevărat” în graiurile românești actuale din Bulgaria. Elementul lexical întâlnit recent în combinația *baş sugiuc* ne-a făcut să acordăm credit ipotezei avansate, *baş calbaş*. Aglutinarea componentelor implicate se bazează pe o anumită eufonie a acestora, indiferent de poziția augmentului. Dacă în cazul antepunerii acestuia, structura păstrează ambele elemente *tale quale*, postpoziția, dimpotrivă, impulsionează o anumită ajustare, privind repetiția şuierătoarei [ş], *calbaş baş*, fapt ce impune eliminarea acesteia. În urma „rectificării” operate, compusul devine un teren propice schimbărilor fonetice care vor avea loc până în stadiul *caltaboş*, *cartaboş*, difuzat și susținut, probabil, prin comerț. În lexicul dialectal, cuvântul dă dovadă de aceeași instabilitate a formei. Varianta de felul *tartaboş* (DGS, I, s.v. *cartaboş*), probabil, reprezintă una dintre cele mai recente creații în acest sens, rezultată prin asimilare consonantică la distanță [c] – [t] > [t] – [t]. Modificarea fonetică afectează drastic forma cuvântului;

b. ca relictă a fostului element de compunere, în variante extrem de corupte: *gâldăbaş*, *gâldăbaş*, *gâldăbaci*, *gâldăbaj*, *gâldăbaş*, *gâldibaş*, *gâldobaş*, *gârdobaş*, *boldogaş*. Acestea din urmă pledează în favoarea augmentului originar *baş*;

– existența numeroaselor variante ale cuvântului augmentat. Prezența acestora în Muntenia susține ipoteza modelării cuvântului în acest spațiu. În același sens pledează și absența cuvântului-bază, *câlbaş*, după DGS, I, asimilat, după toate

probabilitățile, de compusul corespunzător. Numărul mare de forme se explică prin structura fonetică a cuvântului, din capul locului predispus la reorganizare, dacă admitem punctul de plecare *baș calbaș* > *calbabaș*. De aceea, cele mai multe modificări au fost determinate de metateză, apoi de sonorizarea consoanei inițiale (*călbăș* > *gălbăș*) ori finale (*gălbaj*). Alte modificări s-ar datora apropierii formale de cuvinte din aceeași sferă de referință *cârtaboș* după *cârnaș*, *găldamoș*, *găldaboș*, *găldaboj* după *moș* „mezel preparat în cecul porcului” (DGS, II, s.v.);

– raportarea cuvântului *cartaboș* la *boașe*, în vederea unei filiații, se dovedește dificilă din mai multe motive: *boașă*, pl. *boașe* „intestinul gros” figurează într-o singură sursă (DA) și pe baza unei singure atestări; apoi, implicarea lui *boașă* în etimonul lui *cartaboș* nu rezolvă cazul, întrucât rămâne secvența de început, *carta*, *calta*, imposibil de corelat, de explicat, pe baza informației actuale. Identificarea tranșei finale *boși*, chiar *boașe*, în funcție de genul atribuit produsului, poate constitui un fapt secund în raport cu conturarea cuvântului *caltaboș*. Poate că chiar posibilitatea de a recunoaște presupusul lexem-bază în *caltaboș* a determinat corelarea cu acesta.

ABREVIERI

Avram, <i>Contribuții</i>	Andrei Avram, <i>Contribuții etimologice</i> , București, Editura Univers Enciclopedic, 1997.
CDER	Alejandro Ciorănescu, <i>Diccionario Etimológico Rumano</i> , Universidad La Laguna, 1958–1986.
Cihac II	A. de Cihac, <i>Dictionnaire d'étymologie daco-romane</i> . Vol. II. <i>Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais</i> , 1879.
Corbea, D.	Circa 1700: Teodor Corbea, <i>Dictiones latinae cum valahica interpretazione</i> . Ediție îngrijită de Alin-Mihai Gherman, Clusium, 2001.
DA	Academia Română, <i>Dicționarul limbii române</i> , București, 1913–1948.
DEX	<i>Dicționarul explicativ al limbii române</i> . Ediția a II-a, București, 1986 (Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”).
DOOM	<i>Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române</i> . Ediția a doua revăzută și adăugită (Coordonator: Ioana Vintilă-Rădulescu). București, 2005.
GDS I, II	<i>Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice</i> , volumul I, literele A–C, București, 2009; volumul II, literele D–O, București, 2010, coord. Maria Marin.
Graur, <i>Reviga</i>	Al. Graur, <i>Glosar din comuna Reviga</i> (Ialomița), în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»”, V, p. 156–159.
GȚH	<i>Glosar din Țara Hațegului</i> , de Ar. Densusianu, A–C, p. 85–94; C–D, p. 119–123; F–Z, p. 153–173, în „Revista critică-literară”, III, Iași, 1895.
Ionică 1966	Ion Ionică, <i>Elemente recente în graiul de pe Valea Bistriței</i> , în „Limba română”, XV, 1966, nr. 3, p. 267–281.
Lexic. reg., I–II	<i>Lexic regional</i> , I, redactor coordonator: Gh. Bulgăr, 1960; II, redactor-coordonator: Lucreția Mareș, 1967 (Societatea de Științe Istorice și Filologice).
HEM	Bogdan Petriceicu-Hașdeu, <i>Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor</i> , tom. I–III, București, 1877–1893; ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, 1972, 1974, 1976.
Mat. dial. I	<i>Materiale și cercetări dialectale</i> , [vol.] I [București, 1960] (Academia Republicii Populare Române, Filiala Cluj, Institutul de Lingvistică).

MDA	Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan–Al. Rosetti” <i>Micul dicționar academic</i> , vol. I, literele A–C, 2001; vol. II, literele D–H, 2002; vol. III, literele I–Pr, 2003; vol. IV, literele Pr–Z, 2003, București, Editura Univers Enciclopedic.
Moroianu, <i>Săcele</i>	Elena Moroianu, <i>Din ținutul Săcelelor</i> , II, în „Grai și suflet”, 1929, 1930, p. 310–350.
Resmeriță	Alexandru Resmeriță, <i>Dicționarul etimologico-semantic al limbei române</i> , Craiova, 1924.
Sala, <i>Aventurile</i> SDLR	Marius Sala, <i>Aventurile unor cuvinte</i> , București, Editura Univers Enciclopedic. August Scriban, <i>Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologisme, provincializme)</i> . Edițiunea întâia, Iași, 1939.
Suciu II	Emil Suciu, <i>Influența turcă asupra limbii române</i> , [vol.] II. <i>Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă</i> , București, Editura Academiei Române.
ȘIO II ₁	Lazăr Șăineanu, <i>Influența orientală asupra limbei și culturii române</i> . I. <i>Introducerea</i> . II. <i>Vocabularul</i> . 1. <i>Vorbe populare</i> . 2. <i>Vorbe istorice</i> . București, Socec, 1900.
TD – BN	<i>Texte dialectale și glosar: Bistrița Năsăud</i> , de Maria Marin și Marilena Tiugan, București, 1987.
TD – Bulg.	Victorela Neagoe, Iulia Mărgărit, <i>Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar</i> , 2006.
TD – Ung.	Maria Marin, Iulia Mărgărit, <i>Graiuri românești din Ungaria</i> , 2005.
Teodorescu, P.P.	G. Dem. Teodorescu, <i>Poesii populare române</i> , Culegere de ..., București 1885.
TDRG	H. Tiktin, <i>Rumänisch-deutsches Wörterbuch</i> , Band I–III, București, 1903, 1911, 1924.
TDRG ²	H. Tiktin, <i>Rumänisch-deutsches Wörterbuch</i> , 2. überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron. [Band I–III]. I: 1986; II: 1988; III: 1989.
TDRG ³	H. Tiktin, <i>Rumänisch-deutsches Wörterbuch</i> , 2. überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder. Band I–III. Cluj-Napoca, Editura Clusium. I: 2000; II: 2003; III: 2005.
<i>Valea Dunării</i>	<i>Românii din Bulgaria</i> , volumul II, <i>Valea Dunării</i> , din ciclul „Sărbători și obiceiuri”. Răspunsuri la chestionarele <i>Atlasului etnografic român</i> . Serie nouă, de Emil Țărcomnicu, Lucian David, Ionuț Semuc, Cristina Mihală, Armand Guță. Coordonator: Emil Țărcomnicu. București, Editura Etnologică, 1911.

CALTABOȘ, CARTABOȘ – PROPOSITION ÉTYMOLOGIQUE

(Résumé)

Pour expliquer l'origine du mot *caltaboș*, *cartaboș*, en utilisant les suggestions existantes (SDLR), l'auteur propose « le tracé » *câlbaș* combiné avec la particule *baș*, d'origine turque, ajoutée à une certaine époque pour conférer la qualité, l'authenticité d'un produit. Le point de départ *bașcălbaș* ou *câlbașbaș*, suite de l'agglutination et de l'inévitable évolution phonétique pourrait être à la base du mot discuté.

Cuvinte-cheie: baș, bașcălbaș, căldăbaș, sugiuc.

Mots-clés: baș, bașcălbaș, căldăbaș, sugiuc.

*Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*